

ПРИМЕНА МЕТОДЕ АНАЛИЗЕ САДРЖАЈА (ДОКУМЕНАТА) У ПРОУЧАВАЊУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Миливоје Пајовић
Министарство одбране Републике Србије,
Управа за односе са јавношћу

У раду се описује примена методе анализе садржаја (докумената) у истраживању архивске грађе у свим фазама процеса научног истраживања. Метода анализе садржаја докумената као самостална емпиријско-теоријска (оперативна) метода истиче се сопственим логичким правилима, дефинисаним епистемолошким елементом и развијеним оперативно-техничким делом. Овим текстом описује се њена самосталност, у односу на помоћне методе или технике истраживања и наглашава широки капацитет примене у анализи комуникација, са намером да се анимира, пре свега стручна јавност, за конкретну примену капацитета ове методе у свакодневной делатној пракси. То се односи на бројне институције у којима је аналитички рад неопходно померити са ненаучног ка научном нивоу методичке праксе, као у ресору министарства одбране, унутрашњих и иностраних послова, министарствима финансија и правде, регионалног развоја, службама безбедности и сл.

Кључке речи: *метода анализе садржаја, архивска грађа, документ*

* * *

Хроника претходних генерација, ток живота људи као друштвено делатних бића, њихова искуства и примери из свакодневне делатне праксе, садржани су у бројним документима и у порукама различитих форми и различитог садржаја и значења. Обим садржаја информација из претходног времена прогресивно се мултипликује са напретком технологије за евиденцију, заштиту и чување документарног материјала, па савременим истраживачима стоје на располагању и бројне погодности електронски записаних података. Ипак, без одабира адекватне методе истраживања, многи ће по-сао остати без успеха или на крају дати (не)очекивано бескористан резултат.

Метод претходи науци, како тврди Радомир Лукић, али, исто тако, он се употребљава у науци, тј. саставни је део науке. Лукић, такође, наглашава да метод у најширем смислу обухвата три елемента. Најпре, то је поступак како се долази до сазнања, тј. радње које треба извршити да би се дошло до сазнања предмета. Затим, то је знање о самом предмету, које омогућава да се поступак боље прилагоди предмету и тако овај потпуно сазна и, најзад, то су средства помоћу којих се предмет може сазнати, тј. они конкретизовани специфични поступци, као и материјална средства, помоћу којих откри-

вамо оне особине предмета чије нам сазнавање представља циљ научног истраживања. Будући да сваки део документарне грађе настале деловањем институција или појединаца јесте евиденција извесне врсте комуникације прошлог са садашњим и са импликацијама за будућност, избором тачне методе која подразумева скуп основних научних и логичких правила, техника, поступака и процедура, откривају се непознате чињенице и стиче ново знање засновано на постојећем или ревидира претходно сазнање и доказује и објашњава ново виђење стварности. Упркос уверењу да научна истина може бити само једна, да се стечено научно сазнање, као резултат примене научних метода не проверава изнова, када су у питању документа из прошлости осетљиве природе какве су идеолошке расправе и дебате, може се утврдити како тренд истине из једног периода времена није и афирмисана истина неког новог доба. То, пре свега, због чињенице да политичке идеологије поседују својство брзог и радикалног губљења актуелности уколико нису праћене одрживим друштвеним акцијама и уколико се идеја као покретач акције са нивоа апстракције не трансформише у дијалектички употребљиву и општеприхватљиву норму. Неминовно је присутна и појава да су ставови и закључци у политичком животу једног периода пројектовани у складу са субјективним идеолошким ставовима аутора поруке. Тиме и резултати истраживања имају умањену или дискутабилну егзактност, а поузданост научног објашњења захтева објективну проверу према критеријумима који су опстали у политичкој пракси. То наводи на резонување да се анализом садржаја докумената могу проучавати и истраживати документи чији садржаји информација и комуникација не одражавају објективно стање, који су тенденциозно и са намером искривљени и субјективни, односно, чији је садржај у потпуности лажан.

Анализама докумената политичке природе, као што су стенограми, записници, извештаји, директиве, статuti, програми, медијске изјаве и сл., могуће је препознати и одвојити истинито и истинитије од мање истинитог или лажног, а каткада утврдити и потпуни изостанак информације или белешке о неком догађају, иако би, по природи ствари, логично било да постоји. Управо би особине научног метода требало да помогну истраживачима да проницањем у унутрашње и спољашње особине документа досегну и јединствено уверење о резултату истраживања који је кореспондентан научној истини. Међутим, некада је за научни подвиг такве врсте неопходан проток времена, али и потпуна аутономија истраживачких ентитета.

Слично мисле и други аутори када за суштину научног метода кажу да она представља сложену целовитост, односно, у јединственом поретку уређен систем међусобно повезаних функционалних метода, са логичким, епистемолошким и оперативно-техничким деловима као основним елементима.¹ У том контексту, метода анализе садржаја, или тачније, метода анализе докумената, представља истакнуту, свеобухватну и широко примењиву научну методу. Истакнуту и свеобухватну, јер поред аналитичких компоненти, анализе и класификације, како наводе С. Милосављевић и И. Радосављевић, ова метода подразумева још најмање и индукцију, генерализацију и синтезу, као синтетичке компоненте. У истом контексту и М. Сакан расправља о структури процеса друштвене комуникације. Он наводи да су у том процесу између пошиљаоца и примаоца поруке, преко канала којима се порука шаље па до ефеката које производи, неминовно присутне и методе посматрања и ис-

¹ Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, Основи методологије политичких наука, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 52.

питивања. При томе, често постоји и проблем класификације и раздвајања анализе садржаја докумената од метода посматрања и испитивања.²

Међутим, у свакодневном политичком говору и политичкој и друштвеној пракси, сведоци смо инфлације разумевања улоге ове методе, од самог њеног назива па све до употребе. При том се, лаички и некомпетентно под анализом садржаја подразумевају и називају бројне интелектуалне и мање интелектуалне, визуелне комуникацијске и вербалне, свесне и несвесне радње, које најчешће нису ни у каквој вези са анализом садржаја докумената као научном методом. Наиме, све је већи број „аналитичара“ и „теоретичара“, политичких, војних, спољнополитичких, економских, друштвених, социјалних, који пуко препричавање непосредног садржаја неког документа, називају анализом садржаја. Заправо, често се само набрајају очигледне конститутивне целине неког садржаја, без знања о потреби сагледавања њихових унутрашњих релација и функција, без препознавања квалитативних и квантитативних односа, временског и просторног поретка, при чему се посебно о препознавању латентних значења не може ни говорити. Јер, због актуелности тематике коју обрађује, метода анализе садржаја спада у атрактивну методу, али веома често заврши на нивоу сензационализма и наглашавања за науку мање битних делова поруке. Највише је, наравно, запостављено третирање форме докумената, која, поред физичких и хемијских карактеристика, особина облика, механичких и контекстуалних специфичности подразумева и опис форме и суштине атмосфере и околности у којима је порука настала. Заправо, реконструкција контекста поруке представља темељ спознаје суштине комуникације, како кроз аналитичку перцепцију услова у којима је одашиљач радио, тако и са аспекта атмосфере у којој прималац долази у додир са поруком. Додатно је проблематично када се такви „резултати“ презентују као резултати истраживања путем анализе садржаја докумената, и када се на њима заснива практична или даља „научна“ делатност. Са друге стране, занимање за проблеме неадекватне примене ове методе указује и на случајеве њеног псеудо или пренаглашеног декларативног присуства. Због тога се и поставља питање да ли је разлог некоришћења методе анализе садржаја докумената у свим фазама процеса научног истраживања садржан у разлогу недовољног познавања њених капацитета – како логичких правила и епистемолошких принципа у које, пре свега, спадају поузданост, општост, систематичност и валидност, тако и категоријално-појмовног система и непознавања оперативно-техничких могућности техника и инструмената ове методе?

Више аутора сматра да анализа садржаја није адекватан назив за ову методу. Пре се може говорити о анализи или проучавању докумената или, пак, анализи садржаја докумената. Јер, и поред тога што је несумњиво садржај докумената најважнији елемент посматрања, сама форма, облик, старост, порекло и познате особине аутора докумената такође представљају веома битне одлике. Оне поткрепљују аутентичност садржаја, јер су неизбежни носиоци података и обавештења. Нарочито у историјским наукама, при проучавању материјалних остатака, повеља, писама, закона и старих записа. О томе су писали и С. Милосављевић и И. Радосављевић, који кажу: „Ако бисмо остали при приступу и критеријуму коришћеним у формирању назива *анализа садржаја-документа* (основна метода плус општи предмет истраживања плус извор података) могли бисмо доћи и до тачнијег назива. На пример метода *проучавања докумената*“.³ Посре-

² Момчило Сакан, *Методологија војних наука*, ВИЗ, Београд, 2006, стр. 346.

³ Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, наведено дело, стр. 556.

ди је, свакако, и мешање са анализом као аналитичком основном методом сазнања, којом се врши растављање неке целине на ниже чиниоце.⁴ Неопходно је препознати постојећу разлику између анализе одређене целине са свим њеним унутрашњим структурним чиниоцима и која се спроводи рашчлањавањем и појединачним сагледавањем односа, функција и тенденција и анализе која за производ има податке који су стечени истраживањем неке целине у укупној својој датости, квалитативно и квантитативно, при чему се уз проучавање садржаја обухвата и истраживање форме у свим могућим појавним облицима, као битне карактеристике документа. Тако и Н. Даниловић истиче да цео процес примене методе анализе садржаја документа и почиње анализом, при чему на почетку није реч о анализи документа него о анализи стварности, путем које се стиже до анализе садржаја докумената. Након тога следи анализа садржаја документа, али према другим критеријумима, односно индикаторима садржаним у пројекту, најчешће у оквиру уређеног кодекса појмова и шифара.⁵ У вези са тим, треба напоменути да се и у „провереним“ научним круговима метода анализе садржаја докумената не употребљава у своме пуном капацитету. Недостатак делом лежи и у непознавању унутрашње структуре ове методе, њених особина и потенцијала, а делом и у томе што се овој методи, опет из не(пре)познавања не приписују доприноси остварени кроз друге научне методе, а који припадају методи анализе садржаја докумената. Јер, реч је о оперативној методи која има вишеструку улогу: и у процесу дефинисања теме, проблема и предмета истраживања, и у пројектовању истраживања, у самој реализацији научно-истраживачког поступка, као и у закључивању и у практичној примени и изради извештаја након остварених резултата истраживања. На другој страни, и даље тиња расправа о предностима квантитативне над квалитативном варијантом и обрнуто.

У политичким наукама које проучавају теорију и праксу политике, тј. политику као битну целину друштвене стварности, расправљање о научном методу као предмету методологије политичких наука кореспондира са начином проучавања метода у друштвеним наукама уопште. Ипак, битна специфичност политичких наука огледа се у специфичности њихових предмета у односу на остале предмете других наука друштвене оријентације. Самим тим, и научне методе употребљене у истраживањима у политичким наукама имаће своје специфичне технике, поступке и инструменте и то првенствено у фази прикупљања података, а затим и при обради, интерпретацији и нарочито закључивању. Управо искуство истраживача у области политичких наука, пре свега искуство одабира адекватне методе и њене потпуне примене, обезбедиће да закључивање одговара очекиваним циљевима. Као резултат треба да се покажу сва лица бића политике, транспарентна и латентна, при чему епистемолошки део метода, подржан оперативно-техничким делом, треба да објасни специфичност политичких појава у односу на друге друштвене појаве. У најкраћем дефинисана, метода анализе садржаја (докумената), по мишљењу неких истраживача, представља анализу сачуване комуникације између појединаца и група. Истраживач проналази, издваја, сагледава и проучава извесну форму обавештења и у садржају комуникације трага за смислом и порукама који га могу упутити у жеље и намере

⁴ По дефиницији *анализа* је основна (посебна) метода сазнања која се остварује мисаоним или стварним (физичким, хемијским, итд.) растављањем неке целине и тако стиче одређено сазнање. Џ. Термиз, С. Милосављевић, *Аналитика* I том, Лукавац, 2008, стр. 13.

⁵ Неђо Даниловић, *Однос методе анализе (садржаја) докумената и других научних метода*, у: Српска политичка мисао, број 3–4/2007, стр. 175.

онога који говори или је говорио. Коначно, он тако сазнаје контекст, његову интелектуалну, социјалну или другу друштвено делатну интенцију и тиме долази до научног сазнања које и јесте почетно претпостављени циљ. Јер, како тврди Александер Л. Георг, говорник је за остварење онога што је за њега корисно ангажован без обзира на то да ли он о томе поседује свест или не. То практично значи да је метода анализе садржаја дијагностички инструментаријум за извођење закључака о одређеном аспекту говорничког понашања у односу на неки циљ или сврху.⁶ Поред сагледавања могућности примене методе анализе садржаја докумената у истраживању у политичким наукама, у свим фазама процеса научног истраживања, суштински је важно нагласити да метода анализе садржаја докумената јесте самостална емпиријско-теоријска (оперативна) метода са сопственим логичким правилима, разрађеним епистемолошким елементом и развијеним оперативно-техничким делом, односно да не спада у помоћне методе или технике, као што је повремено могуће запазити да се помиње и у делу научне јавности, можда најочигледније код неких истраживача у социологији. Тако, на пример, Н. Мијановић наводи да се *техника* анализе садржаја обилато користи у методи теоријске анализе у фази проучавања симболичких садржаја неког исказа или поруке. Том приликом он издваја Барелсонову дефиницију која каже да је анализа садржаја истраживачка *техника* за објективно, систематско и квантитативно описивање манифестног садржаја комуникације.⁷ Истраживање друштвених појава и специфичности у циљу досезања научног сазнања, при употреби методе анализе садржаја докумената обезбеђује и истраживање веза између садржаја саопштења и циљева онога који саопштава. Тиме се потврђује систематизација ове методе у групи првенствено оперативних метода. Анализа садржаја докумената не своди се само на пребројавање појављивања ради квантификовања учесталости одабране јединице, јер се овом методом улази и у каузалне везе и односе међу проучаваним појавама. Истовремено, обезбеђује се и обележавање правца развоја (тренда) и промена између комуникатора и аудиторијума, а самим тим и промена у садржају документа. Ово стога што, како тврди Живан Танић, метода анализе садржаја заснива се на претпоставци да је препознат смисао и намера у квалитативном опису садржаја, односно, да је комуникатор нешто хтео, некакву поруку послао и извесну реакцију и учинак произвео.⁸

У својој дефиницији методе анализе садржаја М. Сакан користи и синтагму „подстицајна снага“ за опис ефеката који се квантитативном и квалитативном анализом препознају у објективној природи садржаја, а која је претходно дефинисана и у временском и у просторном оквиру.⁹ Откривањем „подстицајне снаге“ могуће је, дакле, објаснити ефективност и ефикасност комуникатора, односно сугестивност пошиљаоца и степен анимираности примаоца саопштења (поруке). Из тога условно проистиче да су неке варијабле при употреби ове научне методе доминантније. На првом месту то су индивидуалне особине пошиљаоца поруке, заједно са условима и околностима у којима документ као носилац поруке настаје од стране аутора. Друга варијабла односи се на форму, стил и суштину самог саопштења, али и степен софистикованости средстава (кана-

⁶ Alexander L. George: *Analiza sadržaja u istraživanju političkih pojava*, у М. Печујлић, *Методологија друштвених наука*, Савремена администрација, Београд, 1982, стр. 682.

⁷ Никола Мијановић, *Педагогија*, 2001, vol. 39, бр. 2, стр. 13–23.

⁸ Живан Танић, *Анализа садржаја у истраживању самоуправљања*, у М. Печујлић, *Методологија друштвених наука*, Савремена администрација, Београд, 1982, стр. 615.

⁹ М. Сакан, наведено дело.

ла) за пренос саопштења, пре свега на доступност и манипулативност. Под трећу варијаблу може се подвести аудиторијум као предвиђени конзумент информација садржаних у документу, са посебним особинама које се односе на степен образовања, искуство, намере и хтења, врсту професионалне и научне посвећености, и сл.

Полазећи од мишљења Х. Д. Ласвела, водећег америчком теоретичара комуникологије, да је целокупна комуникација масовних медија и преношења порука садржана у формули: ко (пошиљалац, аутор документа), шта (садржај поруке), коме (прималац), како (којим каналом шаље), који ефекат – метода анализе садржаја документа бави се оним што јесте садржај или део садржаја документа, односно оним што јесте речено. У неким размишљањима о могућностима ове методе настоји се да се као посебан допринос представи могућност употребе, пре свега квалитативних особина оперативнотехничког инструмента методе, ради поузданог сазнања онога што није речено и што физички није садржај, односно део садржаја документа, што је из неких разлога изостављено, а што према аналогији контекста, логичким правилима и епистемолошким потенцијалима методе, може да се докаже да је изостављено, макар на нивоу принципа просте дихотомије.¹⁰ Такође, потенцијалне могућности ове методе у неким облицима „примењене“ аналитике јесу и да препозна мање истинито, односно лажно, као и да проучи разлоге зашто је нешто лажно део садржаја документа, посебно ако се ради о службеном документу који је производ кореспонденције службених субјеката. Ако службени документ можемо да дефинишемо као онај материјални носилац информације чији је аутор физичко или правно лице које је могуће идентификовати као надлежно лице за ауторство над документом, и чији садржај третира област из делокруга и надлежности идентификованог службеног лица, као и онај документ који формом и адресом на коју је упућен кореспондира са делокругом рада и надлежностима институције у чије име службено лице документ издаје, онда је научно сазнање од већег значаја за интерес друштвене заједнице у ширем смислу, а употребна вредност таквог сазнања вишеструка. Зато је врло важно напоменути да приликом примене методе анализе садржаја документа при проучавању архивске грађе службеног карактера, постоје извесне окончане предрадње које у установама заштите културног наслеђа, какви су архиви, знатно олакшавају издвајање јединица посматрања. Захваљујући стручном приступу архивска грађа је издвојена, класификована и обрађена, а документи који нису носиоци значајне информације излучени су и одвојени из документарног материјала као безвредни. Тиме се знатно умањује време неопходно за „празни ход“ истраживача. Сваки документ из архивске грађе носилац је извесне информације и поруке, из садашњег времена или из прошлости. Документ који поседује извесну вредност препознаје се по томе што је

¹⁰ Као илустрација може послужити писање дневног листа Политика од 19. октобра 1958. године, када се у једном скрајнутом чланку даје кратка информација под насловом: „Коча Поповић посети сараднике института Борис Кидрич који се лече у париској болници Кири“. За просечног читаоца то не би представљало посебан податак све док не би повезао чињеницу да је само четири дана раније, 15. октобра 1958, дошло до тешког удеса на нуклеарном реактору у Винчи (тзв. „Винча акцидент“) којом приликом је смртоносном дозом озрачено шесторо студената истраживача. Међутим, главно информативно гласило и најтиражнији дневни лист Политика о томе четири дана не пише ништа. Петого дана, наведеним штурим оглашавањем, заправо је било потврђено да се истина прећутала. Управо анализом садржаја, спољашњом и унутрашњом критиком извора и структуре информације, анализом величине наслова и места у рубрици у којој је објављена, истраживачу је омогућено да опише значење вести, намере и жељено крајње стање пошиљача, али и да утврди скривене мотиве и избегнуте и неописане радње, које код примаоца поруке треба да изазову уверење супротно од реалног и очекиваног.

аутентичан, веродостојан, целовит и употребљив. Методом анализе садржаја докумената утврђује се да је аутентичан онај документ за који се може доказати да јесте оно што се у њему тврди да јесте, да га је створило или послало физичко или правно лице за које се тврди да га је створило или послало, и да је створен или послат у оно време у које се тврди да је то учињено. Осим тога, овом методом се проверава да ли је веродостојан такав документ чијем се садржају може веровати, при чему је важно утврдити да ли потпуно и тачно представља пословне активности или чињенице на које се може ослонити током наредних пословних активности. При утврђивању целовитости документа сагледава се да је целовит онај који је потпун и неизмењен, а употребљив, који је могуће лоцирати, претражити, представити и интерпретирати. За све то анализа садржаја докумената, као оперативна метода, користи прилагођени инструментаријум и бројне друге сложене статистичке и друге поступке. Користе се и неке технике других метода, као када се приликом анализе садржаја докумената са историјском тематиком користе технике и поступци помоћних историјских наука и саме историографске методе.

Документ се у начелу дефинише као сваки запис, односно сведочанство, било које врсте, облика и технике израде (рукопис, штампани документ, цртеж, електронски документ и др.) који садржајем, контекстом и структуром пружа доказ о активности коју правно или физичко лице предузима, обавља или закључује у вршењу своје делатности, који је оверен и потписан. Документарни материјал представља целину докумената или записа насталих или примљених деловањем и радом правног или физичког лица (рукопис, штампани запис, цртеж, фотографија, звучни запис, филмски и видео запис, микрофилмски и електронски запис који укључује и поруке електронске поште, базе података, рачуноводствене таблице, графику, слику, све видове електронског документа, мултимедијска и сложена документа, интернет презентације и друге облике докумената које ствара правно или физичко лице и др.), као и прописане евиденције о њему, без обзира на форму и формат бележења. Са друге стране, документарни материјал сматра се архивском грађом у настајању, па се на његову заштиту примењују прописи који се односе и на архивску грађу. Такав материјал се чува од оштећења, злоупотребе и уништења и не може се отуђити док се из њега не одабере архивска грађа. Као скуп изабраних докумената, архивска грађа јесте изворни, а у недостатку изворног, сваки репродуковани облик докумената или записа који су настали деловањем правних или физичких лица у обављању њихове делатности. Такође, без обзира на облик и форму на којој је сачувана, представља прворазредни извор у процесу научног истраживања. Приступањем истраживача документима у архивској грађи настаје систематска, планирана, организована и искуствена евиденција комуникације као битног сегмента друштвеног живота. Стога је важно разумети да се у савременом добу, добу нових медија и високих технологија, извесна порука може (а тако се најчешће и чини) истовремено бележити на више медијума, односно архивира се и чува и као писани и електронски запис, и као звучни и видео снимак. Када истраживач који примењује методу анализе садржаја докумената данас приступа истраживању документарног материјала насталог актуелним радом појединаца или институција, долази у ситуацију да исти садржај може вишеструко проверавати и анализирати. Један писани документ, транскрипт неког политичког говора, истовремено може анализирати и према начину интонације кроз звучни запис. У могућности је да прати и бележи природу говорникове акције анализом деоница, вербалних украса и поштапалица, употребе метафора, парабо-

ла, пребројавањем најчешће коришћених елемената, речи и реченица, а затим у комбинацији са квалитативном анализом, сагласно провереним знањима о социјалним, политичким, економским, општедруштвеним околностима, утврдити каузалитет, унутрашње релације, латентне поруке и асоцијације, итд. На крају, доступност видео записа у потпуности пружа могућност свеобухватне анализе сва три кључна елемента у процесу комуникације: потпуну анализу пошиљаоца, вишеслојну анализу садржаја саопштења (поруке) и анализу реакције (ефекат) акције примаоца саопштења. Управо применом техничког инструментаријума ове методе, ослоњеном на сопствену и епистемолошку основу других метода, сазнају се облици општења, тумаче карактери изјава и судова, мере интензитети изјава, откривају трикови у поруци и схватају тенденције и трендови.

Метода анализе садржаја докумената препознаје се у две своје природе. Прво, као квантитативна, односно фреквенцијска, при чему се генеришу, у прву руку дескриптивни, подаци о варијаблама садржаја. Квантитативном анализом садржаја докумената, истраживач заправо проналази, препознаје и констатује учесталост појављивања одређених елемената садржаја са свим његовим унутрашњим функционалним својствима. Та својства касније се третирају инструментима квалитативног тумачења садржаја, односно квалитативно се исказује информација о учесталости појављивања одабраних јединица посматрања, тако да се из статистичке збирке издвајају и индивидуално вреднују симболи, ставови, искази и поруке. И даље, укупна вредност таквих информација и њихова релевантност, процењују се у односу на карактеристике окружења и кредибилитет временске дистанце који су утицали на садржаје примарног и секундарног документационог материјала у тренуцима њиховог настајања. Истовремено, трага се и за латентним информацијама, порукама, исказима и ставовима, на које наведени спољашњи утицаји одлучујуће утичу, за разлику од транспарентног слоја који првенствено зависи од лингвистичког контекста. Код скривених или изостављених порука, суштина примене анализе садржаја докумената јесте, поред осталог, и у детаљном проучавању особина и биографских и библиографских података аутора саопштења. На тај начин покушава се разумети, описати и/или објаснити значај и суштина саопштења, разлози његовог стварања и одашиљања, а да се при томе избегне имплицитна интерпретација која би водила произвољном препричавању текста или записа. Односно, елиминација субјективности треба да буде извршена примењеном техником која једносмерну изјаву замењује *студијом* у вези са том изјавом, чиме јој обезбеђује неопходан ниво егзактности.

Квалитативна, односно нефреквенцијска анализа садржаја осетљивије препознаје семантичке слојеве садржаја, идентификује тенденције и латентне карактеристике поруке из садржаја докумената, и надопуњује квантитативни приступ. У вези са претходним, квалитативна анализа користи интуитивно процењивање, заправо, мерење и оцењивање, односно квантификује интензитет дефинисане тенденције на принципима стварне, тј. дијалектичке дихотомије.¹¹ Говорећи о квалитативној епистемологији и разлици између квалитативног и квантитативног приступа у методологији, С. Бранковић истиче да квалитативан приступ у методологији подразумева примарну усредсређеност истраживача на наративни опис друштвених појава и на откривање и дефинисање смисла и значења које неки догађаји и процеси имају код друштвених чинилаца који их сачињавају.

¹¹ Супротно формално логичкој дихотомији, стварна дихотомија води сазнању противречних чинилаца који предмет чине, а тиме и разумевању праве суштине предмета. Богдан Шешиф, Основи методологије друштвених наука, Научна књига, Београд 1988, стр. 88.

При том, код квантитативног приступа, другачије је то што се настоји да се друштвене појаве опишу и објасне номиналним исказима, тј. количинама, интензитетима, мерењима и вредностима корелација међу појавама.¹² Коначно, у оба појавна облика ова метода, на неки начин, оперише дихотомијским инструментаријем. У оба случаја *a priori* евидентира присуство или одсуство предмета посматрања. Међутим, док се код квантитативног приступа третира велики број одабраних јединица посматрања, код квалитативне, нефреквенцијске анализе закључак може да се изводи проценом својстава на једној претпостављеној јединици.¹³ Коначно, Р. Стојак наглашава потребу да у интерпретацији квалитативне варијанте анализе садржаја треба говорити да је квалитет анализе садржаја постигнут управо *уважавајући и квантификацију на квалитативном нивоу*.¹⁴

Међутим, природа основне јединице посматрања у непосредној је корелацији са претпостављеним циљевима истраживања и предложеним хипотетичким оквиром. Она је некада реч, некада синтагма, некада сложени семантички симбол карактеристичан за одређену предметну материју, док је код специфичног садржаја, какви су тонски или видео записи, могуће да буду звучни делови, акорди, сцене или секвенце. Код истраживања архивске грађе из раније прошлости, код које преовлађује архаични говор, инверзиван стил реченица, или облици и значења речи којима није могуће одредити савремени еквивалент, истраживач има додатно оптерећење и обавезу израде неке врсте претходног кодекса појмова и шифара, односно квалификације термина за главни кодекс. Овој радњи свакако претходи низ методолошких поступака при изради пројекта истраживања,¹⁵ почевши од проучавања литературе и нацрта научне замисли, кроз дефинисање проблема, предмета и циља истраживања, преко хипотетичких ставова до операционалног одређења предмета. У вези с тим, проучавање, прикупљање и пребројавање јединица одређених за посматрање представља први корак у активирању ове научне методе. Сагласно формулисаном проблему истраживања, дефинисаном предмету и хипотетичком оквиру, избором популације посматрања из документарне грађе неопходно је уже специјализовање подручја интересовања. Уосталом, под претпоставком да је то учињено сагласно проблему и предмету истраживања, већ поставком генералне хипотезе и доследним праћењем њеног исказа и индикатора, поступак систематизације подручја посматрања своди се на дисциплиновано и прецизно анализирање и одвајање докумената који треба да на најпоузданији и економичан начин обезбеде репрезентативност материје. Наравно, проучавање постојеће литературе, како методолошке, тако и оне која третира тематику из предмета истраживања (теоријску, полемичку, аутобиографску и др.) значајно помаже претходним припремама и побољшава оперативни ментални инструментаријум истраживача. Уколико, на пример, као предмет истраживања одаберемо област која описује улогу Савеза комуниста Југославије (СКЈ) у Југословенској народној армији (ЈНА), са освртом на сагледавање њеног утицаја и односа према осталим субјектима и чиниоцима оружаних снага, од бројних докумената теоријског и

¹² Србобран Бранковић, Увод у методологију, квалитативни методи истраживања друштвених појава, скрипта, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, 2007.

¹³ Šire: Alexander L. George: Analiza sadržaja u istraživanju političkih pojava, u M. Pečujlić, Metodologija društvenih nauka, Savremena administracija, Beograd, 1982, str. 685.

¹⁴ Руди Стојак, Метода анализе садржаја, Сарајево, 1990, стр 46.

¹⁵ Славомир Милосављевић наводи да пројекат истраживања има улогу повезивања теорије и истраживачке праксе, односно повезивање ранијег, постојећег текућег и будућег сазнања. Истовремено, пројекат има и функције усмеравања и координирања процеса истраживања.

дескриптивног миљеа логично је усредсређивање на онај документарни материјал или архивску грађу који на непосредан начин представљају све елементе процеса друштвене комуникације у наведеној области: пошиљаоца, садржај саопштења, примаоца, медиј за преношење и чување, циљ одашиљања, ефекте и др. То би, пре свега, биле збирке докумената као што су записници, стенограми, закључци, директиве и друга службена акта којима су регулисане практичне активности политичких органа, тела и појединаца у колективима у ЈНА, на свим нивоима и свим облицима организовања, укључујући и највиши, какав је Комитет Конференције организације СКЈ у ЈНА.¹⁶ На овај начин дефинишу се димензија и правци анализе и избегава проста тежња за истраживањем атрактивности и необичности у садржају, односно спречава да тренд субјективне интенције буде а priori преодоминантан у односу на резултат квантификације. Међутим, проблем представља и чињеница да се једним истраживањем, ма како широко био постављен предмет истраживања, не могу обухватити области интересовања у укупној њиховој целини, већ се циљеви морају свести у одређени простор и време како би капацитети истраживача били реално употребљени и процењени, а домет истраживања употребљив. Јер, како анализа садржаја у највећем броју случајева обрађује свој предмет неком од метода репрезентативног узорка, то су и добијени резултати *оцена*, а не *мерење*.¹⁷ Осим што се прецизније одређује основни скуп докумената за посматрање, управо применом методе анализе садржаја докумената у овој фази процеса истраживања, може се одабрати и ближе конкретизовати период који се према искуству и постојећем сазнању оцењује карактеристичним или специфичним. Даље је могуће додатно селекувати документарни материјал или архивску грађу према специфичним целинама, на предложеном примеру, и то: по републикама, по армијским областима, по командама, установама, јединицама и институцијама, фабрикама наменске индустрије, службама безбедности, итд. Компаративна анализа резултата истраживања исте појаве по истим параметрима, а у различитим специфичним целинама, нпр. јединицама распоређеним у различитим републикама бивше Југославије, вероватно би показала зачуђујуће занимљивости и (не)очекиване дискрепанце у ставовима и судовима припадника исте ЈНА у различитим деловима исте државе. О томе нам, наравно, говори данашње искуство и сва сазнања и објашњења о времену које је прошло. Али, то је тема неког другог истраживања.

Следећи корак непосредне примене ове методе намењен је одабиру узорка, тј. јединица посматрања (и пребројавања) које најчешће сачињавају документи одређене форме, садржаја и функције. Истраживање свих докумената из једне области представља немогућ подухват. Зато је потребно изабрати узорак, као квалификовану групу докумената, што такође представља изазован и сензитиван посао који се може извести применом елементарне методе анализе садржаја докумената. Унутрашњом (садржајном) и спољашњом (формалном) критиком докумената (извора информација) у овој фази се не улази у сложену семантичку анализирања, тумачења, описивања или објашњења, већ је циљ утврђивање аутентичности, веродостојности, целовитости и употребљивости извора, односно докумената из шире популације. Управо, како наводи В. Милић, неопходно је обезбедити довољно убедљивих доказа да одређени узорак не искривљује испитивани садржај.¹⁸

¹⁶ За потребе илустрације овог чланка обезбеђени су микрофилмови стенограма са друге проширене седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, стенограм говора генерала армије Николе Љубичића. АЈ, ЦК СКЈ, XX-к 12/3.

¹⁷ Руди Стојак, наведено дело, стр 66.

¹⁸ В. Милић, Социолошки метод, Београд, 1965, стр. 494.

8.

društva. To je isto pokušaj^u da se uradi i kod nas. Mi smo imali dosta diskusije, dosta muke. Džemo Šarac zna koliko smo morali da diskutujemo sa našim pravnim organima, da ih ubedujemo: da oni ne mogu biti iznad vojne organizacije i iznad Partije; da oni moraju biti unutar nas, da oni moraju na jedan odredjen način polagati računa o svom radu. Molim vas, drugovi komandanti, koji se bavite i partijskim i političkim radom, vidite te stvari, uzmite te stvari u ruke. Ne može tužilac pokrenuti postupak koji ima veći domet od partije, a da vi to ne znate i ne učestvujete na način koji je predviđen Statutom samog VK. OS. Za Srebrijače i živjenski dela i gonjenja niko od izvršilaca u VJZ. Vi odgovorite na pitanje i meso mora moći političko stanje.

Sledeći problem na koji želim da skrenem pažnju jeste taj da vidimo kakvo je moralno-političko stanje kad sagledavamo rad komunista u stvaranju čvrstih jedinica i vojnih kolektiva. Kako možemo dati jednu tako visoku ocenu o moralno-političkom stanju, ako, recimo, 500 starešina u jednoj armiji, nije u SK ili ne zadovoljava. Ja postavljam pitanje, ovde je Dane Čuić, kako to da u njihovom personalnom izveštaju, čak ni u godišnjem izveštaju Političke uprave, nema takvih podataka, ni ocene i analize? Ovaj podatak zaslužuje pažnju i obavezuje nas da ozbiljno pridjemo izučavanju ovog problema. Mi moramo videti koliko starešina ne odgovara na svojim dužnostima i zašto ne odgovaraju; koliko je tih starešina van SK i zašto; ko je unapredio i odlikovao te starešine koji nisu u SK. Dajte da vidimo zašto. Kako može biti komandant bataljona oficir koji nije u SK. Po mom mišljenju, on to ne može biti. Ima primera da starešinu isključe iz SK, a on dobije ocenu "naročito se itiče!" Onda treba videti ko je dao takvu ocenu i zašto je dao. Ja ponovo ukazujem na to, jer smo početkom ove godine, baš s obzirom na rad i na neke pojave o kojima je ovde govorio drug Dolničar, takodje na to ukazivali. Ja mislim da te pojave podrivaju naše moralno-političko stanje, da ugrožavaju borbeni moral u našim jedinicama. Kad govorim o tome, imam u vidu da se naše starešine, u cjelini, izvanredno zalažu. Rekao sam da imaju puno inicijative, da imo stvaralaštvo, da imo poleta u jedinicama, sve je to istina. Medjutim, pogledajmo i drugu stranu medalje: zašto u nekim jedinicama, pored sveg tog rada, imamo toliko kažnjenih, imamo toliko nesretnih slučajeva, imamo toliko samoudaljavanja i svega drugog? Zbog čega to, kad u drugim jedinicama svega toga nema! Iz samog ovog uporedjenja vidi se da mi nismo pravili solidne analize i nismo videli zbog čega i gde moralno-političko stanje nije dobro i ko je kriv za to. Drug Dolničar je rekao da svake godine imamo po 200 mrtvih u našim boružanim snagama.

Слика 1 – Страница из текста говора генерала армије Николе Љубичића

На слици 1, страница бр. 8 из текста говора генерала армије Николе Љубичића анализом документа могуће је утврдити велики број специфичности које у квалитативној варијанти анализе могу утицати на закључивање, пре свега о контексту саопштења. Очигледно је, на пример, да је говор писан у кабинету, електричном машином, ретком у то време (1972), да је аутор говора неко са хрватског говорног подручја (користи појмове *дојам* и *увјет*), да су накнаде интервенције бројне и радикалне, све до прелепљивања новог садржаја, у којем се критикују команданти и командири који немају сталан надзор и контролу над тужиоцима (!!!). Упркос израженој заступљености појмова *дужност*, *оспособљеност*, *обука*, *спремност*, *иницијатива*, и сл., преовладава део у којем савезни секретар за народну одбрану, генерал армије Љубичић, каже: „Ми морамо видети колико старешина не одговара на својим дужностима и зашто не одговарају; колико је тих старешина ван СК и зашто; ко је унапредио и одликовао те старешине које нису у СК. Како може бити командант батаљона официр који није у СК. По мом мишљењу, он то не може бити“.

Јединица анализе одабира се према процени истраживача, сагласно резултатима претходног проучавања текста, претпостављеној идеји елементима за анализу садржаја који ће се исказати у категоријама и поткатогијама, односно, сагласно слојевитој природи материје која је предмет истраживања. Некада је реч основна јединица анализе, а некада читави искази или теме. Њихово постојање забележено је и у исказима хипотеза и индикатора, и у потпуности је у функцији остварења постављених циљева истраживања. Уколико је основна јединица анализе реч, реченица или краћи исказ, то се квантитативна апаратура методе више истиче. Речи се пребројавају и бележе, интерне релације са другим речима се утврђују и анализирају. Уколико се, пак, ради о јединицама које подразумевају широке текстуалне пасаже, читаве теме, или сложена документа, онда ће квалитативни механизам методе изражајније и осетљивије одговорити захтевима анализе. У овој фази неопходно је извршити и припрему јединица посматрања. Уколико се, на пример, ради о јединицама вербалног садржаја, потребно је глаголе превести у инфинитив, придеве у позитив, именице у прво лице једнине, итд.¹⁹ Након тога, могуће је приступити изради кодекса појмова и шифара, техничком инструменту, чија је израда саставни део операционализације процеса истраживања, где се јединице вербалног садржаја, вербални подаци, трансформишу у номиналне (нумеричке) изразе ради даљег лакшег оперисања садржајем. На овом месту значајно је нагласити потребу прецизног и систематског приступа, како би се обезбедило да кодирање и декодирање задовољавају обавезу поновног препознавања почетних вредности основног и изведеног значења употребљених појмова. Начелно, кодекс се састоји од категорије садржаја (шта је речено) и категорије облика или форме исказа (како је речено). Садржаји назначени у предмету истраживања и заокружени у хипотетичком оквиру исказују се бројевима који ће се употребити у инструментима за анализу садржаја. Тиме се обезбеђује праћење односа између теоријских поставки садржаних у нацр-

¹⁹ Руди Стојак, наведено дело, стр. 73.

ту научне замисли са конкретним резултатима у фази прикупљања података.²⁰ Коначно, утврђивање учесталости основних јединица посматрања, односно квантификација садржаја узорака из одабране популације обезбеђује се материјал за систематизацију, класификацију и категоризацију, односно за таксономску представу манифестног (бројивог) садржаја. Прецизност ове фазе зависи од статистичке коректности и прецизне статистичке интерпретације, при чему сам интензитет учесталости не мора да изражава реалитет, као што смо илустровали и документом из стенограма. Коначно, ни тумачење латентног садржаја кроз квалитативну анализу не осигурава увек препознавање реалитета. Синтезом манифестних и латентних порука у комуникацијама, приликом примене ове методе, настоји се да се обезбеди вредносна неутралност приликом закључивања и презентовања резултата истраживања, што често и није лак посао. Неретко, целокупни напор и манифестног и латентног анализирања поруке не води објективној анализи стања. Једноставно, да ли је наведени говор Николе Љубичића само тренутна популистичка политичка пропаганда или је то илустрација стварности једнога дела друштва у једном тренутку историје, односно исказ званичног аналитичког државног мишљења и државне стратегије једне епохе? Да ли је потребно закључити да је нерепрезентативан, не узорак, него одабрани тренутак посматрања поруке или је сензационалност појединих пасуса овог документа засенила скривену суштину комуникације или, пак, скривени опис суштине једнога периода времена. Ипак, презентовање и примена резултата добијених методом анализе садржаја докумената, увелико може помоћи ради избегавања понављања неких бирократских, идеолошких и технократских поступака и погрешки из прошлости чињених на уштрб професионалности, стручности и нормативног деловања и понашања. Поред развијања ове методе и њених даљих неслућених могућности, неопходно је на њеним провереним резултатима у теорији друштвених наука интензивније, свеобухватније и храбрије усмеравати парадигме и моделе друштвеног понашања, чији резултати могу унапредити свакодневну животну праксу.

Слика 2. Страница бр. 9 из текста говора генерала армије Николе Љубичића. Упркос учесталости речи *смрт*, *мртав*, *умирање*, *погибија*, пажњу привлачи интенција састављача (у горњем средњем делу уоквирено руком, па прецртано) да у делу текста (који је у читању изостављен, тј. од којег је Н. Љубичић одустао), на прилично необичан начин, илуструје неке лоше појаве које настају у околностима смрти војника.

²⁰ М. Сакан, наведено дело, стр. 351.

9.

Ja vam kažem da ove godine, već do sada, za 3 meseca, imamo 52 mrtva i 253 povredjena. S druge strane ukazao bih vam još na jednu stvar koja je malo drastična. Mi se nehumano odnosimo prema vojnicima koji umru u Armiji. Imam pritužbi. Recimo, u jednoj armiji umro je vojnik. Onaj koji je ^{o tome} bio pozvan, da brine i odlučuje, poneo se tako kao da je za njega mrtav vojnik sitna stvar. ^{Taj} ^{poslovac} ~~Poslo~~ je podoficira i dva vojnika da ga predaju roditeljima, ^{oni} su to učinili, pa otišli u kafanu, napili se i počeli da pjevaju i da lumpuju. Koceljevo je malo mjesto i od toga je ispao krupan politički problem. Drugi slučajevi su još teži. Kad ~~umre~~ ^{umre} vojnik, ^{o odgovornosti čije ne pazi} ~~tamo se ne gleda~~ koliko je on visok, nego se nabije u mali sanduk, pa kad to vidi porodica, roditelji mu se pitaju da li je to njihov sin ili nije. Onda otvaraju sanduk i kad ~~tamo~~ vide kako su ga skalupili, onda nastaje ~~jedno~~ ogorčenje prema Armiji. Mi drugovi, govorimo o ugledu Armije u društvu. ~~Molim vas~~ ^{to zbiljava} ~~Ako~~ ~~baćete~~ ~~ugled~~ onda se tako nešto ne sme raditi. To su potresne stvari. Iako je veoma teška stvar to što vojnik umre ili pogine u Armiji, to još naši ljudi mogu da razumiju. ~~Dešava se to.~~ ~~Ali~~ ~~ovakav~~ neljudski odnos - to nam niko ne može oprostiti, niti nas može razumjeti. Prema tome, ~~molim vas~~ ne može, ne smije ~~paći~~ ^{stvari uzeti} iz pukav mrtav vojnik, a da se ~~neće~~ ^{od njega ni} oprostiti se njim, da se neće ljudski izabrati starešine i vojnici koji će ga dostojno ispratiti. Ako ide iz bolnice, treba isto tako uzeti najhumanija mjerila.

U ovoj godini 1. armija ima 5 mrtvih i 59 povredjenih; 2. armija 4 mrtva i 15 povredjenih; 3. armija 4 mrtva i 10 povredjenih; 5. armija 9 mrtvih i 34 povredjena; 7. armija 3 mrtva i 13 povredjenih; 9. armija 5 mrtvih i 49 povredjenih; 6. armija 6 mrtvih i 20 povredjenih; VPT 2 mrtva i 1 povredjenog; Ratno vazduhoplovstvo i PVO 9 mrtvih i 24 povredjenih; i u jedinicama Saveznog sekretarijata 5 mrtvih i 28 povredjenih. Kad o svemu ovome govorim ja bih vam hteo ukazati na preventivne mjere. Mi ne smijemo udarati po posledicama i stalno govoriti samo o broju mrtvih, ~~o broju~~ ^{o broju} povredjenih ~~o broju~~ ^{o broju} samoudaljavanja ^u iz jedinica, već moramo da vidimo zašto je to tako, ~~dati~~ ^{da} vidimo preventivne mere, šta treba preduzeti. Ja se slažem da ima različitih uslova. Negdje su kasarne bolje, negdje su lošije, ~~negde su~~ uslovi smeštaja ovakvi, negdje onakvi, ali znamo da najmanje nesreća imamo kada smo u najtežim uslovima. Tako je onda kada smo na vježbama, ~~kad smo~~ ^{kad smo} na borbenim zadacima. ~~Znači~~ ^{znajući} onda kad su starešine ~~tamo~~ ^{prisutne} kad je organizacija dobra. Čim nema organizacije, posledice su loše. Zato ukazujem na preventivne mjere ^{i važnost} ~~na važnosti~~ rada

Слика 2 – Страница бр. 9 из текста говора генерала армије Николе Љубичића

* * * * *

У најкраћем, применом методе анализе садржаја докумената у свим фазама научног истраживања, у политичким, социолошким, економским, војним, педагошким и другим наукама, обезбеђује се квалификована обрада свих фаза процеса научног истраживања, почевши од концептуализације и израде нацрта научне замисли, преко прикупљања и обраде података, преко реализације истраживања, па све до стицања научног сазнања и израде извештаја о истраживању. Применом методе анализе садржаја докумената у свим фазама процеса научног истраживања, могуће је достићи претпостављени научни циљ, и када је он научна дескрипција и приликом научног објашњења. Ова метода неће се задржати само на нивоу описа испољене форме докумената, већ ће расветлити суштина проблема и истаћи сва квалитативна и квантитативна својства неке комуникације у различитим фазама процеса научног истраживања, при чему се узимају у обзир и технологије и технике новог доба и нова достигнућа при изради, обради, претрази, чувању и прикупљању докумената. Коначно, метода анализе садржаја докумената, употребљена у разматрању провереног научног сазнања, неверификованог научног сазнања, емпиријског сазнања, као и непостојећег сазнања о предмету истраживања, као једне, али и категоријално-појмовног система као друге целине, може се употребити у истраживању дефинисаних чинилаца садржаја предмета истраживања у којем је и сама један од чинилаца, односно операционализован део предмета истраживања, како приликом третирања докумената из ранијег периода, тако и приликом обраде докумената насталих технологијама трећег миленијума, чиме се врши реконструкција значења и откривање нових сазнања и истина. При томе се очекује да се стручним анимирањем унапређује практична искоришћеност логичких правила, епистемолошког обухвата, али и методичких и оперативних способности оперативнотехничког дела ове методе, а да резултати буду од користи за интердисциплинарна истраживања, пре свега у оквиру друштвених наука, али и за бројна теоријска разматрања у сфери егзактних наука.

Литература

1. Берелсон, Б.: *Анализа садржаја*, Институт друштвених наука, Београд, 1960.
2. Бранковић, С.: *Увод у методологију, квалитативни методи истраживања друштвених појава, скрипта*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, 2007.
3. Александер, Л., Г.: *Анализа садржаја у истраживању политичких појава*, у М. Печулић, *Методологија друштвених наука*, Савремена администрација, Београд, 1982.
4. Милић, В.: *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1978.
5. Милосављевић, С., Даниловић, Н.: *Основи безбедносне аналитике*, Службени гласник, Београд, 2008.
6. Милосављевић, С., Радосављевић, И.: *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2006.
7. Милосављевић, С., Термиз, Џ., Арџина, В.: *Аналитика медија*, Медиа план институт, Сарајево, 2010.
8. Милосављевић, С., Џевад, Т.: *Аналитика*, Графит Лукавац, 2008.

9. Печујлић, М.: *Методологија друштвених наука*, Савремена администрација, Београд, 1989.
10. Сакан, М.: *Методологија војних наука*, БИЗ Београд, 2006.
11. Стојак, Р.: *Метода анализе садржаја*, Институт за проучавање националних односа и ДП Графичар, Тузла, 1990. године.
12. Танић, Ж.: *Метод посматрања (анализе) докумената*, Институт друштвених наука, Београд, 1961.
13. Шешћ, Б.: *Основи методологије друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1974.
14. Creswell, J., W.: *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, 2nd Edition, Sage Publications Ltd, 2002.
15. Krippendorff, K., H.: *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, SAGE Publications Beverly Hills, London, 1981.